

## KAWICAKSANAN JAWA SAJRONE SERAT SASTRA JENDRA HAYUNINGRAT

**Firdaus Dhia Mastika**

S-1 Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya  
[firdausdhia1@gmail.com](mailto:firdausdhia1@gmail.com)

Drs. Bambang Purnomo, M. S.

Dhosen Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

### Abstrak

Serat Sastra Jendra Hayuningrat kang sabanjure kena dicekak kanthi SSJH iki minangka wujud kasusastran Jawa kang ngrembaka ing tlatah kraton Surakarta. Panliten SSJH Nilai Kawicaksan Jawa kang nduweni piwulangan luhur tumrap masyarakat Jawa lan liyane. Akeh nilai-nilai kawicaksanaan utawa piwulangan Jawa kang adi luhung kang kinandhut sajrone serat sastra Jawa saka kabeh periode.. Klebu periodisasi Jawa Klasik amarga Serat Sastra Jendra Hayuningrat iki wis ana pangaribawan saka agama Islam. Ancasing panliten iki yaiku ndhudhah nilai-nilai kawicaksanaan lan nggambarake kabudayan Jawa saka sisih Sangkan Paran kang ana ing Serat Sastra Jendra Hayuningrat uga jumbuh karo Kabudayan Jawa sajrone lakuning urip masyarakat.

Panliten tumrap SSJH iki nggunakake metode dheskriptif analitik. Wujud isi SSJH yaiku tembung, ukara lan tembang macapat mula nggunakake teknik analisis murih bisa ngonceki isi SSJH. Sumber dhata sajrone panliten iki yaiku Serat Sastra Jendra Hayuningrat anggitané Raden Mas Jayasursiparta kang kena diundhuh saka blog alang-alang kumitir. Wujud dhata panliten yaiku awujud tembang macapat kang kasusun kanthi tembung, ukara lan paugeran-paugeran tembang. Teknik kang digunakake murih bisa ngumpulake dhata yaiku maca transliterasi serat, nindakake analisis saka wohing underan.

Asil saka panliten tumrap SSJH iki ngasilake dhata sing awujud tembung lan ukara kang nuduhake anane nilai Kawicaksanaan Jawa kang ana saka sajrone serat Sastra Jendra Hayuningrat, yaiku, (1) Kepriyen Laku Sangkan Paran sajrone Serat Sastra Jendra Hayuningrat (2) Kepriye nilai Kawicaksan Jawa saka Serat Sastra Jendra Hayuningrat kang ana sajrone sumber dhata kanggo panliti. Kawiitan wohing Laku Sangkan paran kang ana sajrone SSJH iki yaiku manungsa kang bakal bali marang asal utawa kena diarani bab ora ana dadi ana bali maneh dadi ora ana. Banjur, kapindho iki nggambarake nilai kawicaksanaan kang kinandhut sajrone SSJH iki kayata sejatining kawruh yaiku kawruh ghaib.

**Tembung Wigati** : Filsafat Jawa, Sangkan Paran, Kawicaksanaan

### PURWAKA

Serat Sastra Jendra Hayuningrat kang uga kena dicekak dadi SSJH iki klebu serat klebu riptan saka periodisasi Jawa Klasik. Kasusastran Jawa miturut periodisasine dipantha dadi papat, yaiku Sastra Jawa Kuna, Sastra Jawa Pertengahan, Sastra Jawa Anyar lan Sastra Modern (Suwarni, 2016:1). Sastra Jawa Kuna ngrembaka ing wiwitan abad 9 nganti abad 15. Padmosoekotjo uga (1955:7) ngawedharake dene tembung “kasusastran” wiwitane saka tembung susastra, banjur kena ater-ater ka- lan panambang –an, susastra asline dudu tembung lingga, ning sejatine linggane yaiku sastra. Kawuwuhan wanda su- kang ateges: linuwih. Susastra kena ditegesi piwulangan kang linuwih, tulis kang pinunjul (kawruh), isine paugeran kang apik banget, kawruh kang endah, basa kang edi peni. Karya-karya kang diasilke oleh pangaribawa saka India saka wujud lan isi yaiku

minangka riptan puisi geguritan, kakawin sarana bukti anane pangaribawa saka India. Barengan karo pangrembakan Sastra Jawa Kuna, tuwuh pangrembakan Sastra Jawa Pertengahan. Periode kasebut para pujangga ndhudhuk sumber budaya pribumi, nggunakake basa kang beda saka basa Jawa Kuna lan basa Jawa Anyar. Sastra Jawa baru muncul sawise pirang taune Sastra Jawa Kuna lan sastra Jawa Pertengahan muncul. Adhedhasar telung golongan kang wis kasebut, sastra Jawa klasik nduweni cakupan lan isi kang amba banget. Bab iki dibahas dening Pigeud sajrone Suwarni (2016:17) ngandhut (1) agama lan kasusilan, (2) sejarah lan mitologi, (3) susastra lan (4) bunga rampai, kasusun kanthi isi adat istiadat, carita rakyat, hukum, bab kang mbahas manungsa, seni lan teknologi. Banjur, tumuju wujud ing sastra Jawa Klasik yaiku tembang macapat (sekar alit, tembang cilik).

SSJH klebu sastra Jawa Klasik amarga tuwuh ing tlatah kraton lan ana pangaribawan saka agama Islam. Karya sastrane nuduhake anane pangaribawan Islam. Kaya mangkene uga wis dadi bukti yen umat Islam wis ana ing Jawa lan manggen. Nalika jaman semono ana kapercayan kang ngrembaka yaiku, Hindhu, Bhuda, kapercayan kang asipat animisme lan dinamisme Sastra Jawa Klasik kang diandharake ing dhuwur, isih ana panjlentrehan maneh. Sastra Jawa klasik ora bisa dipisah saka sejarah mlebu agama Islam ing Indonnesia mligine Jawa. Sastra kraton utawa sastra pedhalaman uga disebut sastra Jawa Klasik iki nuduhake uga ana pangaribawane agama Islam ing pangrembakane. Lumebune aspek Islam sajrone sastra Jawa Klasik menehi maneka warna anyar sajrone pandhupure karya sastra Jawa. Karya sastra sadurunge isih njingglengi pangaribawane agama Hindhu lan Budha. Filsafat Jawa mligine munjeri marang cara lan wawasanning urip manungsa. Ana rong perangan kang kanthi dibahas karo Filsafat Jawa yaiku arti panguripan manungsa, sangkan paraning dumadi kang kena ditegesi asal lan pungkasaning urip, banjur hubungan manungsa lan Gusti ing alam donya kanggo sangu mbesuk. Senajan ora menehi teges sing cetha ngenani filsafat, nanging kanthi umum filsafat Jawa kena ditegesi, salah sawijine piranti kanggo ngudi hakekat saka sekabehane wujud (fenomena), kang asipat jeru lan nduweni dhasar (Abdullah, 1986:11).

Kawicaksanan Jawa dipilih amarga gumathuk karo isi lan papan panggonan sajrone naskah Nilai kawicaksanan Jawa yaiku, paugeran-paugeran kang ana lan jumbuh karo kawicaksanan Jawa kang wis tuwuh wiwit biyen. Kawicaksanan Jawa ora adoh saka tetembungan etika urip wong Jawa amarga saka etika kang ana bisa ngasilake kawicaksanan. Etika minangka kawicaksanan uripe wong Jawa, adhedhasar (Suseno, 1984:196) ngandharake etika Jawa minangka kawicaksanan urip (Jawa) sajrone kawicaksanan kang tuwuh ing tanah Jawa nuntut larasing urip sajrone masyarakat. Adhedhasar sikap manungsa kaya mangkono manungsa bisa urip kanthi ayem tentream lan satya nindakake kuwajibane kang ditugasake dening pangkat lan nasib kang ana (rame ing gawe). Kanthi sikap kaya mangkono manungsa bisa ngrasakake kahanan psikis kang lumrahe disebut slamet, yaiku ayem tentreming batin, lan rasa aman

Serat Sastra Jendra iki klebu serat kraton amarga tuwuh lan ana ing tlatah Kraton Surakarta. Serat sastra jendra iku nduwene R. Koesoemo Darsono, kang wis umur 106 taun, kabukten saka sengkalan mantri papat ngesthi aji yaiku taun 1914.

Inti saka serat iku yaiku manunggaling kawula Gusti, nanging panliti ngrembug bab sangkan paran lan nile kawicaksanan Jawa kang ana sajrone serat sastra jendra. Sastra jendra iki serat kang nyinaoni bab Gusti Allah, kepriye manungsa bisa lumaku sajrone panguripan ing donya saka wiwitan lan pungkasaning alam semesta. Sastra jendra awujud tembang kang kasusun kanthi paugeran-paugeran tembang kang ana. Tembang kang ana sajrone serat sastra jendra yaiku diwiwiti karo Dhandhanggula, Sinom, Asmaradana, Kinanthi, Mijil, Pangkur. Kanthi umum serat sastra jendra pancene ngrembug bab manunggaling kawula Gusti, nanging yen dionceki maneh, banjur panliti nemukake sangkan paran lan nile kawicaksanan Jawa kang kinandhut

Dene sangkan paran miturut Abdullah (1986:22) wiwitan lan pungkasaning, sajrone lingkup manungsa klebu klompok mikrokosmos lan makrokosmos, kena disimpulake sekabehane kang ana ing donya iki bakale bali marang Gusti kang Maha Agung. Piwulangan apik sajrone rembugan kan digarap iki ngelingake manungsa yen, apa wae kang ana bakale bali marang asale. Kajaba ngelingake wae, ana cara-cara lan aturan-aturan manungsa supaya slamet donya lan sabanjure yaiku awujud nile kawicaksanan lan nilai sangkan paran kang uga ana sajrone serat sastra jendra

Bab kang didhudhah sajrone SSJH yaiku nilai kawicaksanan lan Sangkan Paran. Kaya kang kawedhar ing pada sadurunge. Nilai Kawicaksanan apa kang ana sajrone SSJH kang salaras kanthi kabudayan Jawa minangka dumadine wohing pamikir wong Jawa tumrap panguripan. Bab kang ditindakake yaiku ngenani sangkan paran yaiku bab kang ngrembug saka ora dadi ana kanthi umume salah sawijine yaiku kahanan alam semesta. Banjur ana kawicaksanan kang nduweni gayutan karo bab sangkan paran minangka wadhah utawa wohing pamikir masyarakat Jawa tumrap Dzat kang Maha Alus.

## METODE

Kanthi etimologis metode asale saka tembung Yunani "*Metodos*" kang nduweni makna dalan utawa cara kang magepokan karo upaya ilmiah, mula metodhe ngawedharake masalah cara mretheli objek kanggo bisa mangerteni objek kang dituju murih ilmu kang ana bisa diundhuh. Ancangan panliten sajrone proposal skripsi serat sastra jendra hayuningrat iki nggunakake metode dheskripif analitis. Metodhe panliten sastra yaiku cata kang dipilih dening panliti kanthi nggagas wujud, isi, lan sipat-sipat sastra

minangka subjek kajian. Sajrone metodhe ana teknik lan pendhekatan. Mula, metodhe panliten sastra bakal ngamot pendhekatan keilmuan lan teknik analisis kang digunakake. Metodhe panliten kang mantep, bakal nindakake pendhekatan lan teknik panliten kang jitu (Endraswara, 2008: 8-9).

Metodhe kang digunakake sajrone panliten iki yaiku, deskriptif analitis. Miturut Sugiyono (2009:29) metodhe dheskriptif yaiku metodhe kang nggambarake objek kang diteliti sarana data utawa sampel kang wis diklumpukake tanpa analisis utawa nggawe simpulan kanggo umum. Bisa disebut dheskriptif analitis yaiku metodhe kang munjerake kawigaten tumrap prakara-prakara sanalika panliten ditindakake, njur asiling panliten diolah lan dianalisis kanggo dijupuk simpulane. Banjur ana pamawas maneh, ngenani metodhe dheskriptif analitis miturut Ratna (2008:39) yaiku metodhe kang digunakake kanthi cara nindakake analisis lan ngoceki dhata utawa objek kang lagi diteliti murih bisa nggambarake kahanan dhata kasebut. Saka kene bisa uga disebut metodhe deskriptif analitis iki digunakake kanggo ngonceki dhata banjur nggambarake kahanan objek kang diteliti kanthi munjerake saka apa kang dikarepake panliti saka objek kasebut. Panliten kualitatif asipat dheskriptif utawa nggambarake. Dhata kang wis nglumpuk iku kasusun kanthi tembung utawa gambar, saengga ora nengenake itung-itungan utawa angka.

#### Sumber Dhata

Sumber dhata yaiku samubarang kang ngemot dhata utawa uga bisa disebut panggoné dhata. Sumber data kang dienggo sajrone proposal skripsi iki yaiku awujud pdf naskah sastra sastra jendra hayuningrat kang diunggah ing alang alang kumitir. Serat Sastra Jendra klebu koleksi saka Perpustakaan Nasional RI kang ana ing Jakarta. Serat iki saiki awujud buku saengga bisa disinaoni kanthi gampang lan ora rusak. Dene serat iki tinulis dening Raden Mas Jayasursiparta ing taun 1914. Nanging diterbitake ing taun 2008. Serat iki kasusun kanthi 6 pupuh, yaiku Dhandhanggula, Sinom, Asmaradana, Kinanthi, Mijil, lan Pangkur. Serat sastra jendra hayuningrat iki wujud tembang macapat kang wis ditransliterasi dening Raden Mas Daia, sajrone panliten iki dhata primer yaiku serat sastra jendra hayuningrat awujud pdf, dene dhata sekunder yaiku buku-buku panyengkuyung kang bisa ngewangi panliti murih bisa ngrampungake panliten ngenani Serat Sastra Jendra kanthi lancar tanpa ana alangan apa-apa lan bisa ngawedharake isi kang kinandhut kanthi runtut lan cetha.

#### Instrumen Panliten

Instrumen panliten yaiku piranti kang digunakake kanggo ngumpulake dhata. Sajrone panliten kualitatif iki, instrumen kang nduweni pangaribawan tumrap panliten yaiku panliti iku dhwe. Panliten kualitatif minangka *human instrument*, panliti nduwe kuwajiban kanggo netepake punjering panliten, niti warta, minangka sumber dhata, nafsirake dhata lan nggawe simpulan utawa dudutan saka asiling panliten (Sugiyono, 2013:232). Kerana instrumen saka panliten iki panliti, anggene nindakake teknik panliten digunakake piranti murih bisa nyengkuyung lumakune panliten kaya mangkene:

- 1) Paugeran kang digunakake kanggo analisis Nilai Kawicaksanaan kang ana
- 2) Paugeran kanggo nemtokaken babagan kang ngrembug Sangkan Paran

#### Teknik Nglumpukake Dhata

Panliti nglumpukake lan nindakake analisis dhata kanthi diwiwiti panliti sedyane netepake utawa milih objek panliten, nindakake panliten, nganti ana laporan saka panliten awujud asiling panliten (Semi, 2012:38). Panliti nindakake bisa nglumpake dhata kanthi cara :

- 1) Maca transliterasi Serat Sastra Jendra kanthi dibolan-baleni murih bisa paham lan ngerti apa sejatine isi kang ana
- 2) Nindakake analisis adhedhasar underaning panliten murih bisa ngerti bab kang dadi kawigaten panliti murih bisa dianalisis kanthi mantep lan jangkep
- 3) Nyimpulake utawa menehi asiling panliten ngenani bab kang dianalisis

#### Teknik Analisis Dhata

Teknik analisis dhata digunakake murih panliti bisa luwih gampang nindakake analisis lan menehi kawigaten jangkep tumrap apa kang dirembug. Data kang wis kakumpul arupa cathatan panliti lan orek-orekan kang ana sajrone *copy-nan* transliterasi. Data kang ana saka analisis entah sadurunge iku mau, banjur diatur, diurutke, diklompokake lan ditata adhedhasar underaning panliten murih ora kewran nalika nyusun dhata. Teknik analisis dhata kang ana sajrone panliten iki yaiku modhel Miles lan Huberman (ismawati, 2015: 20). Modhel Miles lan Huberman yaiku teknik analisis dhata kang ditindakake kanthi intensif lan dibacutke nganti rampung. Modhel Miles lan Huberman kusun kanthi saperangan cara. Cara kang digunakake yaiku :

- 1) Reduksi Dhata

Redhuksi dhata kang dimaksud yaiku ngrangkum, milih, niti bab kang dadi punjering kawigaten panliti. Dhata kang wis ana diurutake kanthi runtut, banjur panliti bisa bolan-balen maca bab kang dadi punjering kawigaten.

2) Nyuguhake Dhata

Nyuguhake dhata bisa ditindakake dening panliti kanthi gambaran utawa dhata entah. Dhata entah kang dimaksud yaiku dhata kang durung dianalisis kanthi dawa. Dhata kang ana kudu gathuk karo apa kang dadi underaning panliten

3) Ndudut simpulan

Panliti nyimpulake asiling panliten kanthi nggambarake saka dhata entah. Dhata entah diolah kanthi apik saengga bisa ngasilake asil kang apik. Amarga kang dibahas yaiku cuplikan serat, andharan utawa gambaran sajrone bab iki kudu luwih dawa lan akeh tinimbang cuplikan, amarga cuplikan kang dijupuk minangka dhata wentah.

## ANDHARAN

### Sangkan Paran

Sangkan paran kanthi jlentrehan cekak yaiku kesdharan para manungsa kang nglakoni panguripan ing donya iki bakal bali menyang asal kang ndadekake alam raya. Sangkan paran menehi piwulangan ngenani pungkasaning tujuwan panguripan yaiku bali menyang Gusti kang Akarya Jagad, saengga sajrone panguripan iki manungsa kudu bisa mangerteni nilai-nilai apik lan adiluhung

- 1) *Dhawuhira Hyang Jagad Pramèsthi/ sing sapa wruh kang sastra harjendra/ têtêp wêruh ing uripé/ yèku manungsa luhung, uripira padha narpati/ têtêp rahayu ningrat/ slamêt ing sakayun/ tan kéwran ing nginggil ngandhap/ jaba jêro wus kawêngku wong utami/ suprandéné sinamar// (P1:P6)*

Pethikan utawa cuplikan iki kajupuk saka Pupuh Dhandhanggula lan ana ing pada 6. Pada kang ana ing pupuh Dhandhanggula iki minangka wiwitan kang ngrembug apa kang dimaksud Sangkan Paran, utawa kena disebut Sangkan Paran iku dienggo minangka piweling sekabehane para manungsa yen bakal bali, nanging kudu enek tindakan kang apik sajrone urip. Kayata kang ana ing pupuh

6 iki, Gusti kang Maha Linuwih dhawuh yen sapa wae manungsa kang bisa ngaweruhi lan nindakake apa kang kinandhut sajrone serat sastra jendra iki bakal tetep weruh paran uripe. Manungsa iki yaiku manungsa luhung urip, luhung kang dimaksud yaiku slamet ana alam donya lan akherat. Slamet sekabehane, nocoga karo apa kang dikarepake. Ora ana alangan nalika kepingin nglakoni urip, amarga dheweke wis eruh apa kang dimaksud sastra jendra. Sastra jendra ana saka tembung sastra + jendra. Sastra kang nduweni makna tulisan kang ngemot bab apik, dene jendra yaiku para ratu. Dadi bisa disimpulake yen sastra jendra yaiku ilmu kang ngamot bab apik kang bisa dienggo sinau para ratu yaiku para ratu kang ana ing alam donya iki, para manungsa.

- 2) *Mani madi darah êrah/ tan liyan toya ingkang dadi/ dalah wujud kasênênan/ suksci inggih saking warih/ langgêng tan owah gingsir/ dèn cidhuk nora marêngguk/ pulih sami sakala/ déné najis badhêg kêcing/ sagêd sirna suksci sing dayaning tirta// (P2:P28)*

Pethikan utawa cuplikan iki kajupuk saka pupuh Sinom lan ana ing pada nomer 28. Pethikan iki ngandharake yen mani lan dharah ora liya mujudake banyu, kuwi kabeh klebu napsu, suci saka anane banyu, langgeng tanpa ana owah-owahan, yen nyidhuk ngati-ati kanthi nyirame, bisa bali maneh sekabehane, saka najis, ambu badheg lan kecing bisa sirna saka kakuwataning banyu. Saka kene bisa disimpulake yen banyu minangka piranti kanggo nyuceni diri saka najis, ambu badheg lan kecing utawa pesing. Najis kang awujud mani, yaiku wijining manungsa saka wong lanang, banjur erah utawa dharah kang dimaksud yaiku getih kang metu saka wong wadon saben wulan, kadhang ora trep. Nanging getih iki minangka tandhaning yen wanita kasebut wis dewasa. Winih manungsa kang ana ing wong wadon yen ora ana pembuahan, lorod dadi gethi utawa rah. Klebu napsu amarga yen rong unsur maeng minangka bab kang penting sajrone panguripan manungsa sajrone nerusake turunan. Murih rong unsur kasebut bisa ilang najise, bali maneh bisa suci, disiram utawa disuceni kanthi banyu kang disiram. Didadhuk saka purwaning perangan awak ndhuwur nganti ngisor.

Banjur najis, ambu badheg lan pesing kang diasilake saka mani lan rah bisa ical amarga wis disuceni. Bab kang najis, ambu badheg, lan pesing bisa diatasi dening kakuwatan utawa dayaning banyu. Sekabehane manungsa pasthi mbutuhake banyu kajaba sesuci, manungsa mbutuhake uga kanggo ngramut awak lsp.

- 3) *Jantung sapanunggalipun/ iku kabèh padha nitis/ dadi wijining manungsa/ bola – bali nuskmèng janmi/ yèku sajati kang aran/ amoring kawula gusti// (P4:P53)*

Pethikan utawa cuplikan iki kajupuk saka pupuh Kinanthi lan ana ing pada nomer 53. Pethikan utawa cuplikan iki ngandharake Jantung lan sapanunggalane kuwi kabèh saperangan kang nyusun manungsa iki padha manjalma, dadi wijining manungsa. Dene manjalmane bola-bali, proses kaya mangkene sejatine bisa diarani proses awor utawa campur Kawula Gusti. Pethikan bisa disimpulake yaiku jantung lan sapanunggalane minangka saperangan kang nyengkuyug lan nyusun awak utawa badan (raga) manungsa. Kabèh iku maeng, padha manjalma, dadi wijining manungsa, proses manungsa ana saka jantung lan sapanunggalane nyawiji dadi manungsa (awak/ badan). Saperangan kang nyusun awak, badan utawa raga manungsa iku maeng manjalma bola-bali miturt titi wancine manungsa nalika ana ing donya. bola bali kang dimaksud proses nyusun awak lan badan manungsa iki dilakoni kanthi bolak balik, jalmaan dadi manungsa ora bisa langsung wutuh lan jangkep. Kayata proses manungsa kan ana, manungsa ana ing saben generasi. Kaya anak, bapak-ibu, mbah, buyut. Kawiwan diwiwit saka nuskmanning buyut utawa manjalma dadi wijining manungsa banjur nduwe anak putu lan sapanunggalane, saka kene kaluwargane ngalami sing jenenge proses bola-bali manjalma dadi wijining manungsa. 2 makna ngenani manjalma iki bisa dititiki saka wiji manungsa utuh sadurungedadi wiji manungsa kang sampurna, lan proses generasi marang generasi kang mbutuhake proses manjalma bola-bali. Proses kaya mangkene uga bisa diarani campur tetunggal kalihan Gusti, cekake basa hubungan Kawula-Gusti. Kena diarani proses campur utawa awor amarga proses manjalma ora bakal bisa kelakon tanpa ana kuwasa lan pasarujukan saka Gusti akarya Jagad. Amarga kang ana ing jagad iki kudu ana pasarujukan lan ana aworing Gusti nalika ngeripta apa kang ana ing jagad iki, mula kena diarani amoring Kawula-Gusti.

- 4) *Wontên pasêmoning suksma/ pralambangé winor kalawan gaib/ nèng sastra catur swarèku/ a o i rê uninya/ myang carakan nglêgèna sabacutipun/ iya kang ha na ca ra ka/ lan pasanganipun sami// (P6:P7)*

Pethikan utawa cuplikan iki kajupuk saka pupuh pangkur lan ana ing pada nomer 7. Pethikan ngandharake yen ana pasemoning suksma utawa ruh, pralambang kang campur dadi siji karo bab ghaib, ing sastra catur utawa kawruh catur kang awujud swara, yaiku a,o,i re unine menyang urutan aksara Jawa terusané, yaiku ha, na, ca, ra, ka lan pasangane padha wae. Dadi catur swara iki ana gayutane karo hanacarakan lan sabanjure uga pasangane. Saka kene bisa disimpulake yen catur warna iki nduweni pangaribawan tumrap makna filosofis tumrap aksara Jawa kang nggambarake kahanan manungsa wiwit dadi wiji nganti manungsa dadi cahya, tuladhane kaya re, aksara iki asale saka ra, nanging aksara ra ora kena di wenehi pepet, banjur olehe ya mung diganti pa cerek minangka gantine re (ra dipepet) pepet nduweni teges mandheg utawa mateni. Ra kena ditegesi ruh utawa alus dene yen dipepet dadine mateni ruh. Mula yen wis tiba titi wancine tinggal donya utawa pejah utawa kanthi istilah ra kang dipepet ora ana sing bisa ngalang-ngalangi maeh. Mula supaya bisa mati kanthi sampurna kudu diganti pa cerek murih bisa sampurna. Gayutane pa karo mati sampurna yaiku pa kena ditegesi yaiku pangeran, dadi saka kene yen ruh kasebut wis nyedhaki titi wancine bali luwih apik nyedhak marang Gusti Pangeran utawa Gusti akarya jagad.

#### Nilai Kawicaksanan

Nilai kawicaksanan minangka bahan underaning panliten panliti bisa kabukten saka pethikan utawa cuplikan iki. Nilai kawicaksanan iki nuduhake ngenani kawicaksanan miturut wong Jawa nalika urip ing alam donya. Kawicaksanan Jawa uga oleh pangaribawan saka pandhangan utawa kabudayan kang ana ing masyarakat Jawa mligine pola pikiran. Kabudayan Jawa luwih nengenake yen kawicaksanan iku tuwuh saka rasa, beda karo kawicaksanan kang ana ing Eropa kang nengenake laku.

- 1) **Tumuruné Ilmu luhur minangka pandoming urip manungsa**

Ilmu kuhur kang dimaksud yaiku Ilmu Sastra Jendra Hayuningrat. Ilmu sastra jendra kena diarani

ilmu luhur amarga mudhun saka Gusti akarya minangka ilmu kanggo patraping manungsa kang urip. Kaya apa kang wis digambarake ing underan sadurunge, sastra jendra nduweni teges kang apik. Kaya ana ing pethikan pupuh Mijil lan ana ing pada nomer 13 iki nggambarake utamaning ilmu luhur tumrap panguripan manungsa. Manungsa kang urip ing donya kudu nduweni pandom lan paugeran-paugeran murih bisa nyiptakake urip kang laras sajrone masyarakat. Murih panguripan masyarakat bisa kacipta kanthi laras, mula paugeran-paugeran ngenani cara urip kang ana sajrone ilmu Sastra Jendra iki bisa menehi pituduh tumrap manungsa kang urip ing donya ana paugeran-paugeran kang kudu ditindakake. Nanging pawongan kang bisa nampa lan mulangake ilmu luhur iki, amarga kerana ora kabeh wong bisa mulangake kanthi tepak. Saka kene manungsa bisa ngerti lan nglandhepake pikir lan rasa murih larasing urip bisa kalakon, senjata isih ana akeh laku kang kudu ditindakake, manungsa panggone kliru lan bener bisa sawayah-wayah kliru, mula ilmu iki bisa uga dadi pepeling tumrap manungsa.

## **2) Manungsa urip minangka wakiling Gusti ing Bumi**

Jumuh karo apa kuwajiban kang diwengku manungsa sajrone panguripan adhedhasar ilmu sastra jendra iki manungsa diwenehi tugas dadi wakiling Gusti murih bisa njaga. Kaya pethikan pupuh Kinanthi lan ing pada nomer 7 iki nuduhake sajrone ilmu sastra Jendra manungsa kudu nduweni tanggel jawab lan dadi wakiling Gusti ing bumi. Wakil dibutuhake amarga ora kabeh manungsa kang urip bisa dadi wakiling Gusti kang bisa nylarasake urip kang ana, nanging manungsa kang ana iki dituntut bisa dadi wakil kanggo manungsa kasebut, apa kang disebut wakil yaiku pawongan kang bisa tanggel jawab lan mulangake bab apik, kayata apa kang wis dijilentrehake sasdurung, ilmu sastra jendra tumurun kanggo manungsa linuwih lan pangrasane landhep. Dene ora bisa dadi wakil “gedhi” utawa kanggo masyarakat umum, bisa uga dadi wakil “cilik” utawa kena diladhani wakil kanggo kulawargane. Saka kene, wakil minangka wewayangan Gusti, padha dadi pepeling kanggo manungsa siji lan liyane. Wujuding wakil Gusti kanthi umum yaiku, bisa njaga larasing urip sajrone panguripan masyarakat murih ora rusak lan bubrah.

## **3) Kawruh Ghaib minangka sejatining kawruh**

Ana landhesan utawa jalaran kang ngawengku geneya kawruh ghaib minangka sejatining kawruh,

yaiku asaling kawruh iki dhewe yaiku saka ora ana dadi ana. Ghaib iki asipat winadi, utawa rahsa kang ora kabeh bisa weruh. Kawicaksanan kang kinandhut sajrone kawruh ghaib iki mung isa digayuh dening pawongan kang wis ana ing tahapn manunggaling kawula Gusti. Kawruh kang asipat ketara utawa kasat mata iki uga dianggep minangka kawruh, ning ora nduweni sipat winadi kaya kawruh kang disebut kawruh Ghaib. Kawruh ghaib kang dimaksud yaiku kawruh ngenani manembah marang Gusti Akarya Jagad lan bisa nguwasani bab alus lan kasar. Manungsa kang linuwih lan utama pasthi nguwasani rong bab mangkene, manungsa kang nguwasani bab ghaib pasthi wis nguwasani bab kawruh kasar utawa bab kawruh kasat mata. Bab kasat mata iki minangka turunan saka bab ghaib. Kawruh ghaib iki nuduhake dalan kang winahya tumuju Gusti utawa kena diarani laku nyedhaki Gusti kanthi linuwih, wong kang wis bisa nguwasani bab kawruh ghaib kaya apa kang wis kawedhar sajrone sastra jendra iki bakal nduweni pangrasa luwih kanggo Maha Suksma.

## **4) Manungsa pasthi nampa jatah alangan kang beda saka siji lan liyane.**

Kerana manungsa ora bisa luput saka kakurangan, murih ana rasa meri marang manungsa liyane kang disawang nglakoni urip kang dirasa luwih mulya. Sawang sinawang minangka prakara sajrone panguripan manungsa kang ora bisa uwal. Manungsa kang isih nduweni “sawang sinawang” kaya mangkene klebu jinis manungsa kang ora bisa ndeleng nikmat saka Gusti Pengeran. Amarga manungsa kang ana lan urip pasthi ngliwati alangan-alangan dhewe-dhewe, ana proses sajrone panguripan manungsa kang ora padha siji lan liyane. Manungsa kudu nduweni kesadharan yen apa kang ana iki kerana Gusti Pengeran wis mbage “jatah” alangan kanggo jinis manungsa kang maneka werna sipat lan prilaku. Mula prilaku manungsa kang gampang meri karo apa kang didarbeni wong liya, iki kena disebut sawang sinawang. Apa kang disawang saka njaba durung pasthi jumbuh karo kasunyatan kang ana. Gusti Pengeran tansah menehi alangan kang beda-beda kanggo manungsa adhedhasar kawasasan manungsa kasebut bisa ngadhepi prakara urip kang tansah menehi nilai kawicaksanan. kang uga dikarepake tuwuh sajrone rasa lan guru sejati sajrone diri manungsa. alangan kang dialami manungsa nuwuhake rasa kesadharan tumrap manungsa murih dadi manungsa kang luwih, kudu ditegesi yen saben-saben manungsa ora nampa alangan kang asipat botsih, Gusti Pengeran wis adil banget anggene mbage murih

manungsa kasebut bisa ngrembaka dumadi manungsa utama, nanging iku kabeh bali marang tanggapane manungsa kasebut.

### 5) Utamaning laku kang katindak kanthi sinamar

Sinamar kang dimaksud yaiku ora katon dening masyarakat liyane. Manungsa kang nindakake laku suci luwih apik ora umuk lan nuduhake laku apik kang ditindakake amarga bisa njalari sipat sombong kang ana sajrone manungsa kasebut. manungsa kudu tansah eling, ora ana kang bisa dituduhake kanthi umuk marang sasama. Kajaba bisa nuwuhake sipat sombong, nduweni prilaku gampang ngenyek marang sasama manungsa liyane. Rong sipat iku luwih apik ora dituduhake senjata ora ana manungsa kang luput saka rong sipat iku, mula utamaning laku manungsa kang apik iki luwih becik katindak kanthi sinamar utawa mung anatarne manungsa lan Gusti Akarya Jagad kang ngaweruhi amarga manungsa kang nduweni sipat pasrah marang Gusti minangka Maha Guru tumrap manungsa yen manungsa kasebut bisa nduweni pangrasa kang alndhep, tuladhane ndeleng kiwa tengen kang ana ing bumi iki minangka wewayangan wujud Gusti kang kudu dijaga. Wahyu kang tumurun saka Gusti minangka pandoming manungsa kasebut murih bisa tansah sinau lan nindakake laku utawa sajrone panguripan kang lagi dilakoni.

## PANUTUP

### Dudutan

Serat Sastra Jendra Hayuningrat ditintangi kanthi filsafat Jawa. Filsafat Jawa yaiku tresna marang kasampurnan kanthi nggunakake *analogi* “philosophia” saka Yunani. Yen ditulis kanthi basa Jawa filsafat nduweni teges ngudi kasampurnan yen dirinci ngupayakake nggayuh kasampurnan. Dene yen “Philosophia” saka Yunani iki yen katulis ing basa Jawa dadi ngudi kawicaksanaan( Sulaksono, 2019:3). Kerana filsafat Jawa minangka tintingan sajrone naskah skripsi iki, mula ngasilake rong underan kang dadi rembugan sajrone naskah skripsi iki, yaiku sangkan paran lan nilai kawicaksanaan kang jumbuh karo filsafat jawa utawa pasthi ana ing rembugan filsafat Jawa. sejatine ana akeh underan utawa rembugan kang kinandhut sajrone filsafat Jawa nanging panliti mutusake ngrembug rong perangan kasebut. Dene sangkan paran miturut Abdullah (1986:22) wiwitan lan pungkasaning, sajrone lingkup manungsa klebu klompok mikrokosmos lan makrokosmos, kena disimpulake sekabehan kang ana

ing donya iki bakale bali marang Gusti kang Maha Agung. Miturut Macdonald (2001:1) kawicaksanaan dudu ngenani saprakara, ning ngenani sekabehaning cara saka utuhing urip lan ngadhepi urip kang luwih apik. Suprakara ing kene dimangerteni kanthi pemahaman yen saben indhividhu nduweni maneka dalan lan paugeran, kerana prakara iki bisa dicekak kanthi, bisa disimpulake; bisa ndeleng samubarang kanthi gamblang utawa miturut apa anane, laku kanthi wicaksana, nduweni pikiran apik, mangerteni kanthi jeru, ngerti kapan tumindak lan ora, uga bisa nuwuhake laku ayem ing pamikir lan efektif, welas lan bisa mikir kanthi jeru lan amba. Rong perangan kasebut minangka underan kang dirembug, dene bab utawa cak-cakan kang ditindakake kanggo nлити underan kasebut yaiku diwedhar kanthi maca naskah saka wiwitan nganti pungkasaning naskah, nggoleki bab utawa wohing underan kang ana sajrone serat SJH, banjur yen wis diwaca dijupuk wohing rembugan kang jumbuh karo apa kang dituju yaiku bab sangkan paran lan nilai kawicaksanaan sajrone serat SJH, yen wis oleh bab kang dadi underan banjur dianalisis lan dijlentrehake kanthi jembar lan amba.

Purwaning rembugan kang ana sajrone naskah skripsi iki yaiku ngrembug dheskripsi naskah kanthi cekak. Naskah serat SJH iki klebu seratan kraton amarga tinulis kanthi latar kraton Surakarta kang wis ana pangaribawan agama Islam, yen digolongake klebu perodesasi Sastra Jawa Klasik kang tuwuh ing tanah kraton. kajaba nyaritakake dheskripsi naskah, sajrone naskah skripsi iki uga ngemot paugeran-paugeran kang mangun filsafat Jawa. dheskripsi naskah,kang diandharake kanthi cekak iki ora padha karo tintingan filologi kang ngawedharake kanthi jangkepi ng naskah. Bab kang ana ing naskah skripsi iki, uga ngrembug bab teori lan metodhe panliten adhedhasar cara panliti nggarap serat SJH. Ana enem pupuh sajrone serat SJH iki yaiku Dhandhanggula, Sino, Asmaradana, Kinanthi, Mijil lan Pangkur. Saben-saben pupuh kang ana ini ngemot andharan bab sangkan paran lan nilai kasiwaksanaan kang dibutuhake panliti murih naskah skripsi iki katulis kanthi lancar. Titikan kang kena nuduhake yen serat iki klebu serat klasik yaiku saka wujuding serat kang wis awujud tembang macapat. Saben-saben pupuh nduweni makna kang ana gayutane karo isi padane.

Kapindho sajrone naskah iki nyuguhake bab kang diundhuh saka serat SJH. Bab sangkan paran lan nilai kawicaksanaan kang dibutuhake panliti murih bisa diandharake kanthi amba lan jembar. Ana sekitar

60 wohing sangkan paran kang dituduhake sajrone naskah iki, 60 woh iku maeng minangka bab kang dirembug lan digamabarakake, nuduhake yen sangkan paran ana sajrone serat kang ngemot tema filsafat Jawa. kerana serat SJH iki wis ana pangaribawan agama Islam, mula nilai kang ana ora adoh saka nilai-nilai islam kang wis saya tuwuh ing tlatah Jawa dadi pandoming masyarakat ing sanalika. Analisis sajrone serat SJH iki adhedhasar teori lan wohing pamikir panliti anggane nliti serat SJH iki. kajaba bab sangkan paran kang dadi underan, uga ana nilai kawicaksanan kang ana. Nilai kawicaksanan kang ana iki dujupuk saka 60 wiji kang wis ditetepake dadi sangkan paran, saka sangkan paran kang wis dianalisis iku banjur dicekakake kanthi dianalisis murih bisa ngasilake nilai kawicaksanan saka sangkan paran. panliti luwih dhisik nganalisi saka isi SSJH banjur bisa ngandharake kanthi jembar lan amba. Cara kang digunakake murih panliti bisa oleh woh-wohan utawa utawa bab kang dadi underaning naskah skripsi yaiku ditliti kanthi njupuk bab kang utama banjur menehi gambaran utawa jlentrehan kang bisa nuduhake sangkan paran lan nilai kawicaksanan. sangkan paran njupuk saka woh-wohan pada saka saben-saben pupuh kang dirasa nduwe unsur sangkan paran, dene nilai kawicaksanan kajupuk saka rangkuman sangkan paran kang wis analisis kanthi rinci.

Katelu yaiku bab asiling analisis cekak utawa golek wiji saka sangkan paran sajrone serat SJH iki. sajrone naskah iki ana sangkan paran kang bisa didadekake piwulangan masyarakat lan isih nduweni gayutan karo nilai akwicaksanan sajrone sangkan paran. sangkan paran lan nilai kawicaksanan sajrone naskah skripsi iki karangkum kanthi cekak nggambarake yen 1) wiwitane manungsa dicipta, 2) wujud winih manungsa kang awujud suksma utawa ruh, 3) cara badan utawa raga manungsa bisa maujud murih ruh bisa manggen, 4) nalika manungsa kasebut lair lan tumuju dewasa nganti bali adhedhasar wekasan urip kang wis ditemtokake 5) manungsa urip ora adoh saka alangan-alanagn kang bisa ngundhakake drajat lan kuwalitas manungsa 6) manungsa kang urip iki kudu nengenake rasa sajrone diri murih bisa ngrasakake lan ngaweruhi bab ghaib utawa kang ora kasat mata utawa bab kang winadi 7) saben-saben manungsa kang urip bakal ngalami mati utawa bali merang Gusti akarya Jagad. Akeh piwulangan kang kena didadekake pandoming panguripan sajrone serat SJH iki. kayata cara manungsa nyedhak marang Gusti Pengeran murih bisa nggayuh apa kang jenenge

manunggaling kawula gusti, uga dadi utamaning tujuwan manungsa saka ana bali ora ana.

### **Pamrayoga**

Panliten tumrap serat SJH iki wis nate ditliti sadurunge kanthi tintingan kang beda yaiku tintingan filologi ditliti dening mahasiswa saka UNS. Panliten dikarepake bisa nuwuhake panliti sabanjure murih nduwe rasa kepingin ndhudhah lan nliti serat SJH iki kanthi tintingan liyane. Amarga sajrone serat SJH iki ana wohing gagasan kang utama mligine yen ngrembug bab panguripan manungsa. Nalika nggarap naskah skripsi iki, panliti nduwe kekarepan yen panliti sabanjure gelem ndhudhah lan isih nguri-uri naskah kuna adhedhasar periodisasi kasusatan Jawa mligine wiwit saka kuna nganti klasik amarga kaya kang wis kedadeyan yaiku ora akeh mahasiswa kang nduwe minat nggarap lan ngonceki. Anane panliten ngenani bab sastra lawas iki, bisa nuwuhake lan nyurung minat mahasiswa, nguri-uri kabudayan tuladhane kaya sastra lawas iki bisa uga lumantar nindakake panliten sastra lama. Akeh wiji pasinaon kang kinandhut sajrone naskah lawas mula luwih apik lumantar naskah lawas kang ditliti bisa ngawedharake nilai-nilai luhur kang ana uga katindak sajrone panguripan manungsa. amarga lumantar pendhidhikan, panliti kang kepingin nliti naskah lawas dikarepake bisa ngonceki nilai kanthi beda saka panliten sadurunge. Kajaba dadi panyengkuyung mahasiswa kang kepingin nliti naskah lama, panliten iki uga dikarepake bisa njangkepi kuwajiban mahasiswa tingkat akir.

### **KAPUSTAKAN**

- Ciptoprawiro, Abdullah. 1986. *Filsafat Jawa*. Jakarta : Balai Pustaka.
- Endraswara, Suwardi. 2008. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Media Pressindo
- Faruk. 2014. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Hartoko, D. 1984. *Manusia lan Seni*. Yogyakarta : Kanisius
- Imam S, Suwarno. 2005. *Konsep Tuhan, Manusia, Mistik Dalam berbagai Kebatinan Jawa*. Jakarta : PT. Raja Grafindo Persada
- Ismawati, Esti. 2015. *Telaah Kurikulum dan Pengembangan Bahan Ajar*. Yogyakarta: Penerbit Ombak.
- Kusbandrijo, Bambang. 2007. *Menggali Filsafat dan Budaya Jawa*. Surakarta :Prestasi Pustaka Publisher

Layungkuning, Bendung. 2013. Sangkan Paraning Dumadi : Orang Jawa & Rahasia Kematian. Yogyakarta: NARASI

Macdonald, Copthorne. 2001. *Toward Wisdom : finding Our Way to Inner Peace, Love & Happiness*. Canada: National Library of Canada Cataloguing in Publication Data.

Padmosoekotjo, S. 1955. *Ngengrengan Kasusatrans Djawa I : Cap-capan kaping pindho*. Yogyakarta: Hien Hoo Sing

Ratna, Nyoman Kutha. 2008. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. (Cetakan Keempat). Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Semi, M. Atar. 2012. *Metode Penelitian Sastra*. Bandung: Angkasa.

Sugiyono. 2009. *Metode Kuantitatif, Kualitatif dan R&D*. Bandung : Alfabeta

Sugiyono. 2013. *Metode Penelitian Pendidikan Pendekatan Kuantitatif, Kualitatif, dan R&D*. Bandung: Alfabeta

Sulaksono Djoko. 2019. *Filsafat Jawa*. Surakarta: YUMA PUSTAKA

Suseno FM. 1984. *Etika Jawa : sebuah analisa falsafi tentang kebijaksanaan hidup Jawa*. Jakarta : PT. Gramedia

Suwardi. 2012. *Filsafat Sastra : Hakikat, Metodologi, dan Teori*. Yogyakarta : Layar Kata

Suwarni lan Widayati, Sri Wahyu. 2016. *Sastra Jawa Klasik: Antara Kreasi dan Adaptasi*. Surabaya : Bintang

Widayat Afendy, Suwardi. 2005. *Diklat : Sejarah Sastra Jawa*. Yogyakarta: Universitas Negeri Yogyakarta.

<https://alangalangkumitir.wordpress.com/2011/07/01/serat-sastra-jendra-hayuningrat/>

UNESA  
Universitas Negeri Surabaya